ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Ադոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Ադոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարալեզու հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

50 anos 1956 2006

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Սաղոյան Ա. Գ.,
Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց
Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ԳՐ. ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ, ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ: ՄՈՍԿՎԱ, 1903

(էջ 294)

Գրված է 1903 թ. Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել «Записки восточного отделения императорского русского археологического общества» պարբերականում (СПб., 1904, № 16, стр. 0145-0161): Հայերեն թարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլոյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Իր գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում Գր. Խալաթյանցը շարունակաբար անդրադարձել է Մովսես Խորենացու խնդրին՝ դրան նվիրելով շուրջ 40 անուն ուսումնասիրություններ: Այդ աշխատությունների մի զգալի մասը ձեռագիր վիճակում գտնվում է նրա անձնական քողոնում (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, 69, բաժին I և II):- էջ 294:

2. Ա. Գուտշմիդի աշխատության հայերեն թարգմանությունը տե՛ս (**Ա. Գուտշմիդ,** Թե Մովսես Խորենացվո Պատմության որչափ հավատք պետք է ընծայել, «Բազմավեպ», 1877, էջ 43-51, 110-116, 213-222, 289-302): - էջ 294:

3. Տե՛ս **Ա. Կարիեր,** Նորագույն աղբերք Մովսիսի Խորենացվո. Քննադատական ուսումնասիրությունք, հատ. Ա, Վիեննա, 1893, հատ. Բ, Վիեննա, 1894: - էջ 294:

4. Այս խնդրին Գր. Խալաթյանցն անդրադարձել է նաև առանձին հոդվածով (տե՛ս **Gr. Chalathianz,** War Artases von Armenien der Besieger des Kröses?, «Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», Wien, 1903, VIII, 1, p. 37-46, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը («Հանդես ամսօրյա», 1903, №12, էջ 353-358): - էջ 299:

5. Հետագայում՝ 1938 թ., Ն. Ադոնցը հրատարակել է այդ բնագիրը (տե՛ս **Ն. Ադոնց,** Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու, աստ, էջ 184-201): - էջ 309:

6. Կյանքի վերջին տարիներին Գր. Խալաթյանցը ձեռնամուխ է եղել խորենացիագիտական իր պրպտումների արդյունքների ամփոփմանը, որին էր նվիրված

«Համեմատական ուսումնասիրությունը Մովսես Խորենացվո «Պատմութիւն Հայոց»-ի» աշխատանքը, որը սակայն մնացել է անավարտ (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, 69, բաժին I, № 4, 119 ձեռագիր էջ): - Էջ 312:

7. Նույն 1904 թ. Ն. Ադոնցը մատենագիտական թռուցիկ ակնարկով անդրադարձել է նաև Մ. Աբեղյանի՝ «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» (Վաղարշապատ, 1901) մենագրությունը, որն ուղղված էր Գր. Խալաթյանցի «Հայկական էպոսը Խորենացու պատմության մեջ» (Մոսկվա, 1896) մենագրության հիմնական դրույթների դեմ: Անհրաժեշտ ենք համարում հայերեն թարգմանությամբ ներկայացնել նաև Ադոնցի այդ մատենախոսականը.

«Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանի հայկական բանասիրության ուսուցիչ Մ. Աբեղյանի ներկա գրախոսության շարժառիթը պ[արոն] Գր. Խալաթյանցի «Հայկական էպոսը Խորենացու պատմության մեջ» մագիստրոսական աշխատանքն է:

Հեղինակը իր առջև դրել է երկու խնդիր. մի կողմից փորձում է ապացուցել Գր. Խալաթյանցի ուսումնասիրության մեթոդի ու եզրակացությունների սնանկությունը, մյուս կողմից առաջարկում է հարցի սեփական լուսաբանությունը:

Այն ամենը, որ վերաբերում է պ. Գր. Խալաթյանցի գրքին՝ ըստ էության ավելորդ է, քանի որ, երբ հեղինակը շարադրում է իր հայացքները, դրանով էլ դրսևորում է իր վերաբերմունքը Խալաթյանցի աշխատանքի նկատմամբ: Այդպիսի շարադրանքի հետևանքով Աբեղյանի աշխատանքը ծավալով նշանակալիորեն մեծացել է ի վնաս ծրագրված համեստ աշխատանքի կուռ կառուցվածքի:

Հեղինակը Խալաթյանցի հետ բանավեճը վարում է համեմատական մեթոդոլոգիայի հողի վրա: Խորենացու տերմինաբանությունը քննարկելիս, որով նշվում են ժողովրդական ստեղծագործությունների տարբեր ձևերը, և դրանց նկատմամբ պատմիչի վերաբերմունքը պարզելիս, պ. Աբեղյանը «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ եղած էպիկական նյութերը բաժանում է երկու մասի՝ դիցաբանական կամ դյուցազնական և պատմական կամ պատմա-առասպելական: Առաջինին նա հատկացնում է Հայկի ու Բելի, Արայի ու Շամիրամի, Վահագնի ու Արտավազդի մասին զրույցները, ինչպես նաև այն բոլորը, ինչ վերաբերում է Վիշապազունքին: Այդ զրույցների հիմնական մոտիվները տարերային ուժերի ու երևույթների՝ որոտի ու կայծակի, ամպի ու փոթորկի կերպարների պայքարի մարմնավորումն է պատմական հիշողության շերտանստվածքների հետ:

Պատմա-առասպելական զրույցների շարքն ընդգրկում է 252 տարվա ժամանակաշրջան՝ Արտաշատի հիմնադիր (Ք. ա. 180 թ.) Արտաշեսից ընդհուպ մինչև ալաններին հաղթող Արշակունի Տրդատ I-ը (Ք. հ. 72 թ.): Դրանք խմբավորված են երկու անունների՝ Տիգրանի ու Արտաշեսի շուրջը: Տիգրան Հայկյանի մասին Խորենացու զրույցները պատմիչը քաղել է, ինչպես ենթադրում է Աբեղյանը, ինչ-որ

գրավոր աղբյուրից՝ «Հիւսումն պիտոյից», բայց այդ աղբյուրն՝ ինքը, ստեղծվել է ժողովրդական էրգերի հիման վրա: Դրանց մեջ Տիգրանի անվան ներքո ներբողվում է ոչ թե Հայկյան Տիգրանը, այլ Տիգրան Մեծը՝ Հռոմի նշանավոր հակառակորդը: Տիգրանի աղմկալից քազավորությունը՝ լի փայլով ու հաղթանակներով, ժողովրդի հիշողության մեջ պետք է որ խորը հետք թողներ: Նրա մասին հյուսված երգերը Խորենացու օրոք համապատասխանեցվել են Տիգրան Հայկյանի ավելի հեռավոր ժամանակներին: Տիգրանին տված Խորենացու բնութագրության մեջ պ. Աբեղյանը նկատում է գծեր, որոնք, ինչպես ինքն է կարծում, համապատասխանում են պատմության արժանահավատ տվյալներին: Ինչ վերաբերում է Արտաշեսի մասին զրույցներին, ապա դրանք փաստորեն ժողովրդական հիշողություններ են Արտաշես I-ի և II -ի ու Տրդատ I -ի մասին: Խնամքով առանձնացնելով պատմական հատիկը առասպելականից՝ պ. Աբեղյանը քննության է առնում էպիկական մոտիվները, ընդ որում, լայնորեն օգտվում է ժամանակակից ժողովրդական բանահյուսությունից: Հեղինակին հիանալի ծանոթ այդ բնագավառի վերաբերյալ էքսկուրսներն աշխատանքի լավագույն էջերն են» (տե՛ս «Византийский временник», 1904, № 11, стр. 316-317): - Էջ 312:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՎՈ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Պարոն Հանս Լեվիի մեկ հոդվածին առթիվ)

(Էջ 313)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս **N. Adontz,** Sur la date de L'Histoire de L'Arménie de Moïse de Chorène», «Byzantion», t. XI, fasc. 1, Bruxelles, 1936, p. 97-100): Արևմտահայերեն թարգմանությամբ տպագրվել է «Սիոն» պաշտոնաթերթում («Սիոն», 1936, № 10, էջ 335-336): Լույս է տեսել նաև արևելահայերեն թարգմանությամբ (տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Հայաստանի ոսկեդարը. Փոքր ուսումնասիրություններ, էջ 93-96): Արտատպվում է «Սիոն»-ի հրատարակությունից:

1. Հանս Լեվին (1901-1945) գերմանական հայագիտության նշանավոր ներկայացուցիչներից է, աշակերտել է Յո. Մարկվարտին: Հրատարակել է Կեոծ Փիլոնի «Յաղագս Յովնանու» երկասիրության հայերեն բնագիրը: - Էջ 313:

2. Տե՛ս **H. Lewy,** The date and purpose of Moses of Choren's History, «Byzantion», t. XI, fasc. 1, Bruxelles, 1936, p. 81-96: - Էջ 313:

3. Տե՛ս **Մովսես Խորենացի,** Պատմութիւն Հայոց (քննական), Գիրք Գ, գլ. 65, էջ 352: - Էջ 313:

ԳՐ. ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ, ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ: ՄՈՍԿՎԱ, 1903

Պրոֆ. Գր. Խալաթյանցի ներկա աշխատությունը 1896 թ. նրա հրատարակած հայկական էպոսի մասին ուսումնասիրության հետ կազմում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ամբողջական քննությունը (1):

Խորենացու մասին մինչև օրս հրապարակված աշխատանքները, ինչպես կարծում է հեղինակը, վերաբերել են առանձին հատվածներին կամ գլուխներին: Դրանք հիմնականում կասկածի տակ են առնվել, մերժվել են որպես հետագա ընդմիջարկություններ, ընդունվել են որպես պարականոններ, դիտվել են որպես ժամանակավրեպություններ:

Սակայն Խորենացու աշխատանքի ամբողջականությանը, նրա պատմական միջուկի առիթով որևէ ընդհանուր եզրահանգում չի արվել:

Պրոֆ. Խալաթյանցը նպատակ է դրել ուսումնասիրել Խորենացու «Հայոց պատմությունը» իր լրիվ ծավալով, նա աշխատել է «հետազոտել Խորենացուն հաջորդաբար, քայլ առ քայլ, բացահայտել, որքան դա հնարավոր է, նրա բուն աղբյուրները և ցույց տալ Խորենացու վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ»: Հեղինակի խնդիրն է եղել նաև նոր տվյալներով ամրապնդել Խորենացու ժամանակի վերաբերյալ Ա. Գուտշմիդի (2) ու Ա. Կարրիերի (3) եզրակացությունները և դրա հետ միասին Խորենացու բոլոր աղբյուրների մանրամասն ուսումնասիրության և մանրակրկիտ ստուգման միջոցով, հնարավորության սահմաններում, պարզել նրա երկի՝ որպես պատմական հուշարձանի, արժանահավատության հարցը:

Պրոֆ. Խալաթյանցն այդ հիանալի խնդրի լուծմանը ձեռնամուխ է եղել կանխակալ տրամադրությամբ: Հափշտակվելով Խորենացու մերժողական քննությունների եզրակացություններով՝ նա դրանք հասցրել է ծայրահեղության և այնպիսի տեսություններ ու վճիռներ է կայացրել, որոնք գիտական տեսակետից հեռու են անբասիր լինելուց:

Քննադատների կողմից վաղուց արդեն մատնանշվել են այն հուշարձանները, որոնց մեջ կան Խորենացու հետ ընդհանուր տեղեր ու կետեր: Ենթադրվել է, որ դրանք ծագել են մեկ ընդհանուր աղբյուրից: Պրոֆ. Խալաթյանցը այլ կերպ է բացատրում նրանց հարաբերությունը և կարծում է, որ Խորենացին է կախված նրանցից: Հենց որ որևէ տեղ կապ է նկատում,

երբեմն բոլորովին հեռավոր, պրոֆ. Խալաթյանցը երկար չմտածելով, այն հայտարարում է Խորենացու կախվածություն: Այնտեղ, որտեղ պետք է կամ կարելի է խոսել գրական զուգահեռների մասին, պրոֆ. Խալաթյանցը դիտում է փոխառության փաստ: Հուշարձանների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ ամենապարզ հարցերը երբեմն լուծվում են չափազանց հեշտությամբ: Համեմատությունները ու մերձեցումները ոչ միշտ են բխեցվում ճիշտ գնահատվող բովանդակության տվյալներից կամ պատմա-գրական ճակատներից: Հաճախ դրանք կարծես թե թելադրվում են այն հետին մտքով, թե Խորենացին ապրել է IX դարում: Շատ դատողություններ ու վճիռներ իրենց վերջնական եզրակացություններով հիմնվում են միայն մեկ էական ենթադրության վրա՝ հայ հին գրականությունը, գրավոր թե բանավոր, Խորենացուն մատչելի է եղել այն նույն չափով, ինչ չափով դա հայտնի է այժմ մեզ: Երբ ընդունենք այդ դրույթը, ապա, թերևս, կարելի կլինի համաձայնել պրոֆ. Խալաթյանցի շատ եզրակացությունների հետ: Շնորհիվ այդպիսի մոտեցման, հեղինակին իրոք հաջողվել է «Խորենացու երկի ամբողջականությունը՝ նրա միջուկը ընդհանուր հանրագումարի բերել»: Պետք է խոստովանել, որ եզրակացությունները աչքի են ընկնում հիմնալի հետևողականությամբ: Բայց դժբախտաբար նրանց հետևողականությունը հենված չէ գիտական ամուր ու հիմնավոր դրույթների վրա:

Չշոշափելով պ. Խալաթյանցի աշխատության դրական կողմերը՝ ես մտանածիշ եմ անում լոկ այն կետերը, որոնք ինձ անընդունելի են թվում:

Աշխատության հենց սկզբում հեղինակը կշտամբում է Խորենացուն այն բանի համար, որ նա հայ Արշակունիներին համարում է Ք. ա. II դարի գործիչներ, մինչդեռ պատմական արժանահավատ տվյալներով նրանք Հայաստանում հաստատվել են միայն Տիգրանից ու Տիգրանյաններից հետո, այսինքն՝ երկու հարյուրամյակ ավելի ուշ[1]:

Պրոֆ. Խալաթյանցը իրավացի է, երբ խոսքը վերաբերում է պատմական արժանահավատությանը: Բայց պակաս իրավացի չէ նաև Խորենացին այն իմաստով, որ նրա տրամադրության տակ եղել են աղբյուրներ, որոնցում փաստերը ներկայացվել է այնպես, ինչպես ինքն է հաղորդում:

Հայկական ավանդություններում թագը Տիգրանյաններից Արշակունիներին անընկատելիորեն անցնելու հետևանքով երկու տոհմերը ձուլվել են և կազմել Արշակունիների հարստությունը, ըստ որում Տիգրանյանների հայկական ծագումը տարածվել է նաև Արշակունիների վրա:

Ձուլված հարստությունը պահպանել է հարստություններից մեկի անունը, իսկ ծագումը՝ մյուսի:

---

[1] Гр. Халатянц, Армянские Аршакиды в "Истории Армении" М. Хоренского, М., 1903, стр. 5.

Անտիոքոսի զորավար Արտաշեսից ծագած Տիգրանյաններն սկսեցին թագավորել Հայաստանում Ք. ա. 189 թվից հետո, այդ պատճառով էլ Արշակունիների սկիզբը վերագրվել է այդ ժամանակների ավանդություններին:

Որ հայերի մոտ Արշակունիների հայկական ծագման մասին գոյություն է ունեցել ավանդություն, դա երևում է «Հայաստանի նախնական պատմության» այն խմբագրությունից, որից օգտվել է Պրոկոպիոսը[1]:

Եպիփանի աշխատությունից Ղ. Ալիշանի վերջերս հրատարակած[2] հատվածը հաստատում է Պրոկոպիոսի վկայությունը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահով, ըստ Եպիփանի, ապստամբում են ոչ թե պարթևները, այլ հայերը, և նրանց մեջ հանդես է գալիս Արշակ Քաջը: Նրա սերունդներից մեկը Հայոց թագավոր Տիգրանն է, որ նվաճում է Մարաստանը, Պարսկաստանը, Հայաստանը, Ասորիքը և Էլամը: Հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը Տիգրանին նույնպես կոչում է Արշակունի: Փոխանակ այն բանի, որպեսզի, օգտվելով այդ վկայությունից, արդարացնելու կամ լուսաբանելու Խորենացու խոսքերը՝ պ. Խալաթյանցը զբաղասում է հավատ ընծայել Ա. Գարագաշյանի մտացածին մեկնաբանությանը, իբր թե Փավստոսի մոտ Տիգրանի Արշակունի անվանումը պետք է հասկացվի թագավորական հարըստության իմաստով[3]: Արշակը բնավ էլ թագավոր չի նշանակում: Այդպիսի ավանդության գոյության դեպքում հասկանալի է, թե ինչու Խորենացին հայկական Արշակունիների սկիզբը դնում է Ք. ա. II դարում, այսինքն՝ այնպիսի ժամանակի, երբ Հայաստանում թագավորում էին Տիգրանյանները:

Արշակունիների անունները ու կառավարման տարիները Խորենացին փոխ է առել «Հայաստանի նախնական պատմությունից»: Ըստ պ. Խալաթյանցի, դրանք պատմական ոչ մի քննադատության չեն դիմանում և «Հայաստանի նախնական պատմության» հեղինակի երևակայության արդյունքն են: Գր. Խալաթյանցը նույնիսկ կարծում է, որ պարսկական թագավորների անունները քաղված են Աստվածաշնչից, Եվսեբիոսից և Սեբեոսից: Սակայն նա չի բացատրում, թե այդ դեպքում հեղինակը ինչու է ընտրել հենց այդ անունները և ոչ ուրիշ, որոնք բավական շատ են Եվսեբիոսի ու Սեբեոսի մոտ, կամ թագավորների քանակն ինչու 12-ն է և ոչ ավելի կամ պակաս: «Հայկական էպոսի» մեջ պ. Խալաթյանցը Անանունի

---

[1] Տե՛ս «Византийский Временник», т. VIII, вып. 1-2.

[2] Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 31:

[3] Գր. Խալաթյանց, էջ 5, ծան. 2:

ճախճակաճ պատմությունը համարում է ուշ շրջաճի՝ VIII-IX դարերի կեղծաճուճ գրվածք (ապոկրիֆ): Դատելով բռուցիկ արված ճշումճերից[1], ճա այժմ էլ ճույճ կարծիքիճ է: Այճ բաճից հետո, երբ ապացուցվեց, որ «Նախճակաճ պատմությունը» մտճում է Փավստոսի աշխատությաճ մեջ, որ VI դարի կեսիճ Պրոկոպիոսճ իմացել է Փավստոսիճ հեճց այդ խմբագրությունից, պ. Խալաթյաճցի կարծիքը Աճաճուճի մասիճ կորցճում է հեճարաճը: Աճաճուճը ոչ մի դեպքում չի կարող համարվել VIII-IX դարերի պարակաճոճ: Նույճիսկ իր բովաճդակությաճ աճճիայտ առասպելակաճ մասի թվակաճ տվյալճերով, այճ ծագել է ավելի հիճ ժամաճակճերում, քաճ ճեճքադրում է պ. Խալաթյաճցը՝ այճ հեճվում է Սասաճյաճ դարաշրջաճում Արշակուճիճերի մասիճ եղած պարսկակաճ ավաճդություճճերի վրա:

Ըստ Աճաճուճի, պարթևակաճ թագավորճերի տիրապետությունը տևել է 500 տարի: Նրաճք թվով 12-ճ էիճ: Համեմատելով այդ թվակաճ տվյալճերը արևելյաճ աղբյուրճերի տվյալճերի հետ՝ ճրաճց մեջ գտճում ենք որոշակի համապատասխաճություճ:

Ըստ ասորակաճ աղբյուրճերի, պարթևճերի թագավորությաճ տևողությունը ճույճպես հաշվվում է 500 տարի[2]: Ենթադրվում է, և դրա համար Սասուղիի և Միրխոճդի մոտ կաճ տվյալճեր, որ այդպիսի թիվ եճ ճշում ճաև պարսկակաճ գրակաճ հուշարձաճճերը[3]: Հետագայում դրաճք կրճատվել եճ համարյա կրկճակի՝ ըստ Bundeheš -ի 280 տարի, իսկ Ազաթիասի օգտագործած պարսկակաճ գրակաճ հուշարձաճճերում՝ 270 տարի: Այդ քաճակը բխում է դավաճաբաճակաճ-քաղաքակաճ ըմբռճումճերից, որի մասիճ պատմում է Մասուդիճ:

Ըստ պարսկակաճ կրոճակաճ գրքերի, պարսկակաճ պետությունը Զրադաշտից 300 տարի հետո պետք է, որ մեծ հեղաշրջում ապրեր: Հեղաշրջում տեղի է ուճեցել Ալեքսաճդր Մակեդոճացու օրոք: Հազարամյակի վերջում պետությունը պետք է կործաճվեր: Զրադաշտից միճչև Ալեքսաճդր Մակեդոճացիճ պարսիկճերը հաշվում եճ 300 տարի, իսկ Ալեքսաճդրից միճչև Սասաճյաճճերը՝ 500 տարի, հետևաբար միճչև հազարամյակի վերջը մճում է 200 տարի: Սասաճյաճճերի հարստությաճ հիմճադիրը ապագա դժբախտություճճերը կաճխելու կամ հետաձգելու ճպատակով հրամայեց Ալեքսաճդրից հետո եկող ժամաճակը կրճատել: Նա այդ ժամաճակը կիսեց և ըճտրեց կրճատված ժամաճակիճ համապատասխաճ հեճց 12 թագավորճերի, իսկ մյուսճերիճ դուրս գցեց: Այա ճա իր տերությաճ մեջ ամեճուրեք տարածեց, որ Ալեքսաճդրից միճչև իր ժամաճակճ աճցել է 270 տարի:

---

[1] Գր. Խալաթյաճց, էջ 25:

[2] A. von Gutschmid, Zur Geschichte der Arsakiden. ZMG, Bd. XV.

[3] Ibid.

Այնուհետև պարսկական պատմագիրները, որպեսզի լրացնեն այդ ճեղքը, լրացուցիչ հնարեցին Աշգանյանների առասպելական գիծը, ի տարբերություն Աշկանյանների առաջին գծի:

Հայկական Անանունը, այնքանով, որքանով նրա մոտ էլ է առկա 500 տարին, ծագել է աստրական գրական հուշարձաններից. մյուս կողմից 12 անուն պարունակող թագավորների ցուցակը ցույց է տալիս նրա կախվածությունը պարսկական աղբյուրներից: Անանունի մոտ գոյություն չունի Արշակունիների ակնհայտորեն առասպելական Աշգանյանների երկրորդ գիծը, իսկ աղբյուրների տարաձայնությունը վերացվում է նրանով, որ 500 տարին բաժանված է 12 թագավորների միջև: Երբեմն դրա հետևանքով են ստացվել առասպելական 70, 60 տարվա թագավորության տարիները: Անանունի անտեղյակությունը պարսկական տարբերությունների Արշակունիների կողմնակի գծին կարող է բացատրել այն բանով, որ **նա ծագում է ավելի վաղ շրջանից, քան պարսկական գրականության մեջ կողմնակի գծի երևան գալը**: Պարսկական գրականության մեջ այն երևան է եկել պարսկական էպոսի մշակման դարաշրջանում՝ Խոսրով Փարվեզի օրոք՝ VI-VII դարերի սահմանագծում: Հետևաբար Անանունի աշխատանքն այդ պայմանների հետևանքով կազմված է մինչև VII դարը և չի կարող VIII-IX դարերի կեղծանուն գրվածք համարվել:

«Հայաստանի նախնական պատմության» նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքով է բացատրվում մասամբ և այն, որ պ. Խալաթյանցը սխալ է մեկնաբանում Արշակունիների պատմությունից առանձին դրվագներ: Խորենացու պատմածները Արտաշես թագավորի նվաճումների մասին, հակառակ պ. Խալաթյանցի, հիմնված են ճշմարտության վրա: Հարցի էությունն իհարկե, ոչ թե պատմական արժանահավատությունն է մեծ, այլ զուտ գրական: Հայերի մոտ գոյություն է ունեցել նման ավանդություն Արտաշեսի մասին. այդ է վկայում VII դարի Անանուն **Աշխարհագրությունից** պ. Խալաթյանցի բերած հատվածը: Քիչ է հավանական, որ Խորենացին Արտաշեսի վերաբերյալ տեղեկության համար պարտական լինի **Աշխարհագրությանը**, ինչպես կարծում է պ. Խալաթյանցը: «Աշխարհացույց»-ի մեջ հետաքրքրող հատվածը պարունակում է ավելին, քան տալիս է Խորենացին: Եթե վերջինս ծանոթ լիներ այդ հատվածին, նա կօգտագործեր այն ամբողջությամբ: Բացի դրանից, այդ հատվածը մի քանի ձեռագրերում պակասում է: Հնարավոր է, որ այն ընդմիջարկություն է, և «Աշխարհացույց»-ի մեջ է մտել ուրիշ աղբյուրից, իսկ դա նշանակում է, որ հայերի մոտ պահպանվել են ավանդություններ հին Արշակունիների մասին դեռևս VII դարի ժամանակաշրջանից ի վեր:

Խորենացին Արտաշեսին է վերագրում նաև Կրեսոսի սպանությունը:

Գր. Խալաթյանցը պնդում է, որ Խորենացին դիտավորյալ է հայկականացրել Կյուրոսի և Կրեսոսի նշանավոր պատմությունը և Կյուրոսի դերը փոխանցել հայ Արտաշեսին (4):
Իրականում Խորենացու սխալն այլ հիմունք ունի: Վերլուծելով Կրեսոսի սպանության վերաբերյալ հարցը՝ հայ պատմիչը հայտարարում է, որ ըստ մի աղբյուրի Կրեսոսին սպանողի անունը Կյուրոս է, իսկ ըստ մի ուրիշի՝ Արտաշես: Նա երկմտում է և ավելի հարմար բացատրություն չի գտնում, քան ընդունել երկու Կրեսոսների գոյությունը՝ մեկը Նեքտանեբոսի օրոք, որին սպանել է Կյուրոսը, մյուսը՝ Արտաշեսի օրոք: Հիմնվելով ժամանակագրական անհամապատասխանության վրա, պատմիչը նույնիսկ հակված է կարծելու, որ առաջինը բոլորովին էլ գոյություն չի ունեցել: Նա ինչ-որ տեղ գտել է, որ Կրեսոսը ապրել է Նեքտանեբոսից 200 տարի առաջ, իսկ Նեքտանեբոսը՝ Արտաշեսից այդքան տարի առաջ: Բոլոր թյուրիմացությունները Խորենացու մոտ հետևանք են այն բանի, որ նա սխալվել է Արտաշեսի հարցում, որին Կրեսոսի սպանող են համարում հույն պատմիչներ՝ Պոլիկրատեսը, Եվագրոսը, Սկամանդրոսը, Փլեգոնը և նրան Հայոց թագավոր է համարել: Մեր պատմիչը գլխի չի ընկել, թե նշված գրողների մոտ, ո՞ր Արտաշեսի մասին է խոսքը, ո՞վ է այդ կովազան Արտաշեսը, որն իր սխրագործությամբ գերազանցում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, Խորենացու մեջ բերած հույն պատմագիրները Արտաշեսի ներքո հասկացել են Կրեսոսին սպանող այն նույն Կյուրոսին: Հույները, ինչպես վկայում է Հովսեպոս Փլավիոսը, Կյուրոսին կոչել են Արտաքսերքսես: Խորենացու բերած հատվածում խոսվում է պարթև Արտաշեսի, այսինքն՝ պարսից թագավորի մասին: Հույն գրողները ոչ միշտ են զգուշավոր արևելյան ժողովուրդների անունները գործածելիս. հաճախ նրանք շփոթում են պարսիկներին պարթևների ու մարերի հետ: Խորենացին էլ հունական պատմագրի կողմից պարթև անունը ոչ ճիշտ օգտագործելու հետևանքով մոլորության մեջ ընկնելով՝ Արտաշեսին ընդունել է համանուն հայ թագավորի տեղը, որի մասին գոյություն է ունեցել ավանդություն, իբր թե նա արշավանքով հասել է մինչև Եվրոպա և սարսափ է տարածել Հելլադայում:
Երկասիրությունը գրելու ընթացքում Խորենացու առաջ բազմիցս խնդիր է առաջացել՝ քննել հակասական տվյալները և դրանք հաշտեցնել: Այսպիսի աշխատանքի դեպքում սխալներն անխուսափելի են, որ և նա իրոք թույլ է տվել բավական հաճախ: Նման դեպքերում որոշակի միտումնավորություն և փաստերի գիտակցական աղավաղում տեսնելն առնվազն անարդարացի է:
Ինչպես ենթադրում է Գուտշմիդը, Պոլիկրատեսի, Եվագրոսի, Սկա-

մաղրոսի և Փլեգոնից քաղած հատվածները Խորենացին ամենայն հավանականությամբ վերցրել է ճարտասանության որևէ դասագրքից:
Պարոն Խալաթյանցը գերմանացի ուսումնասիրողի կարծիքին հավանություն չի տալիս: Այն բոլորը, ինչ որ Խորենացին վերագրում է հիշյալ հույն պատմագիրներին, պ. Խալաթյանցի պնդմամբ, հորինել է ինքը, ըստ որում նրան աղբյուր են ծառայել մի կողմից Կալիսթենեսը, Փիլոնը, Մալալան, ինչպես նաև Փավստոսը, Անանիա Շիրակացին, մյուս կողմից՝ Աստվածաշունչը, Եպիփանը, Գրիգոր Նյուսացին: Հույն պատմագիրների պատառիկները Խորենացու մոտ զբաղեցնում են ընդամենը երկու էջ: Երկու խղճուկ էջ կազմելու համար պ. Խալաթյանցը ստիպում է Խորենացուն քերթել այդքան հատորներ: Բանն այն չէ, որ այդ ճանապարհով Խորենացին ներկայացված է ծաղրանկարային տեսքով, այլ որ պ. Խալաթյանցը նսեմացնում է իր իսկ քրտնաջան աշխատանքը՝ բռնի նույնացումներ կատարելով: Օրինակ, նա հնարավոր է համարում Խորենացու կողմից Եվագրոսին վերագրվող հետևյալ խոսքերը՝ «և ոչ ողխք զգետն սառուապացուցին՝ արքմամբն ի ձմեռնային նուազութիւն իջուցանելով» համադրել Գրիգոր Նյուսացու ներբողում հանդիպող «զետք ձմեռնական ուղխիւք զայրացեալ»[1] մի արտահայտության հետ:
Տիգրանի պատմությունը շարադրելիս Խորենացին օգտվում է Հովսեպոս Փլավիոսից: Ըստ պ. Խալաթյանցի, մեր պատմիչը նրանից վերցնում է նյութը, բայց վերամշակում է այն՝ հայացնելով պարթև-հրեական հարաբերությունները ու իրադարձությունները: Պարոն Խալաթյանցը մատնանիշ է անում նաև ժամանակավրեպությունը՝ հրեաների Հյուրկանոս քահանայապետը պարթևաց Հրահատին գերի է ընկել Տիգրանի մահից 15 տարի հետո, մինչդեռ, ըստ Խորենացու, հրեական քահանայապետի գերեվարությունը տեղի է ունեցել Տիգրանի օրոք և նրա շնորհիվ:
Խորենացու «անբարեխղճությունը մերկացնելով» մեր ուսումնասիրողը տեղնուտեղը վերապահություն է անում. «Այնուամենայնիվ, իբրև հայ պատմիչի արդարացում, պետք է ասել, որ երևի նրանից շատ առաջ հայերի մոտ գոյություն է ունեցել ավանդություն Տիգրան Մեծի կողմից հրեական քահանայապետ Հյուրականոսի գերեվարության և հսկայական թվով հրեա գերիների հետ նրան Հայաստան բերելու վերաբերյալ: Այդ մասին հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը»[2]: Թվում է, թե բանը պարզ է: Խորենացու կողմից պատմվող իրադարձությունների հայացումը տեղի է ունեցել ոչ թե Հայոց պատմության հեղինակի գրչի տակ, այլ նրանից շատ ավելի վաղ: Պատմաբանը, թերևս կարող է բավարարվել Խորենացու և Հովսեպոս

[1] Գր. Խալաթյանց, էջ 48, 49:
[2] Նույն, էջ 65:

Փլավիոսի խոսքերի համեմատությամբ: Բայց Խորենացու աղբյուրները ուսումնասիրողի համար դա դեռևս բավական չէ: Տիգրանի պատմության մեջ Հովսեպոս Փլավիոսը չի կարող Խորենացու համար գրավոր աղբյուր համարվել:

Սանատրուկի, ինչպես նաև Թադեոս Առաքյալի ու Սանդուխտի նահատակության վերաբերյալ պատմությունը շարադրելիս Խորենացին օգտվել է նրանց նահատակության վերաբերյալ մեզ հասած վարքերից: Այդ մասին վկայում է հենց ինքը՝ Խորենացին: Համեմատելով Խորենացու պատումը այդ վարքերի հետ՝ պ. Խալաթյանցը գտնում է, որ պատմիչը հիշատակում է «որոշ հանգամանքներ, որոնք բացակայում են պահպանված ավանդազրույցներում, այն է՝ ապառաժ քարերի տակից Առաքյալի աշակերտների կողմից մասունքները (Առաքյալի և սուրբ կույսի) հանելը («вынутие»- sic!) և առապար փոխադրելը»[1]: Այդ մանրամասները պրոֆ. Խալաթյանցի կարծիքով մատնանիշ են անում «յոթերորդ դարից ոչ շուտ ժամանակներին վերաբերող զրույցի բարմացման վրա, քանի որ, ըստ Սեբեոսի, Ս. Գրիգոր եկեղեցին առապարում կառուցվել է միայն այդ դարի քառասնական թվականներին, որտեղ և, Խորենացու խոսքերով, փոխադրվել են մասունքները՝ իրադարձություն, որի մասին, սակայն, Սեբեոսի մոտ ոչ մի վկայություն չենք գտնում»[2]:

Պարոն Խալաթյանցի դատողությունները հիմնված են մասամբ բնագիրը ոչ ճիշտ ընկալելու, մասամբ էլ Խորենացու խոսքերը ոչ ստույգ մեկնաբանելու վրա:

Պարոն Խալաթյանցի սխալը բացատրվում է այն բանով, որ նա օգտվել է Խորենացու՝ Մկրտիչ Էմինի կատարած ռուսերեն թարգմանությունից, իսկ այդ թարգմանությունը, պարզվում է, որ մեզ հետաքրքրող մասում բոլորովին էլ ճիշտ չէ:

Խորենացու բնագրի ճիշտ թարգմանությունն ասում է. «Առաքյալի և նրա հետ եղածների նահատակությունը Շավարշան գավառում, որ այժմ Արտազ է կոչվում, և ապառաժ քարի շարժվելը, և աշակերտների հանդիպումը («յիրար գալ» ոչ թե քարի, այլ աշակերտների), առաքյալի մասունքները գտնվելը, այնտեղից վերցնելը և դաշտում թաղելը: Այնուհետև թագավորի դստեր՝ Սանդուխտի նահատակությունը ճանապարհի մոտակայքում և այստեղ նրա մասունքները հայտնաբերվելը և նրանց երկուսի մասունքները առապար տեղափոխվելը»:

---

1 Գր. Խալաթյանց, էջ 91, 92:

2 Անդ:

Խորենացի, Գիրք Բ, գլ. 34	Մ. Էմինի թարգմանությունը
Կատարումն առաքելոյն և որք ընդ նմա՝ ի գաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտազ, և պատառումն քարին և յիրերար գալ և ընդունել զմարմին Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ի դաշտին. և մարտիրոսանալ թագաւորի դստերն Սանդխտոյ հուպ ի ճանապարհին. և աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց, և փոխել յապառաժն:	*Мученическая кончина апостола и его спутниковь в области Шаваршанской, называемой теперь Артазом; разступление камня и вторичное его соединение по принятии тела апостола; вынутие оттуда (тела) учениками его и погребение в поле, мученическая кончина дочери царя Сандухт, близ дороги; явление мощей их обоих и перенесение их на каменистую крутизну*[1].

Խորենացու խոսքերն այսպես հասկանալու դեպքում այլևս խոսք չի կարող լինել պ. Խալաթյանցի գրույցի ենթադրած նորացման մասին, համենայն դեպս, որքանով հարցը վերաբերում է «նրա աշակերտների (sic) կողմից ապառաժ քարի տակից Առաքյալի աճյունը «հանելուն» («вынутия»): Այդպիսի «հանելն» իրականում չի եղել, և պատմիչը այդ մասին չի խոսում: Ավելորդ է այստեղ նաև պ. Խալաթյանցի դրած շվարման (sic!) նշանը: Առաքյալի աշակերտների տակ Խորենացին հասկանում է Կիրակոս Ճգնավորին և Սամուել քահանային, որոնք միասին որոնել ու գտել են մասունքները, ինչպես երևում է մասունքները գտնվելու վերաբերյալ գրույցից[2]:

Ինչ վերաբերում է մասունքները առապար տեղափոխելուն, ապա այստեղ, ինչպես ինձ է թվում, Խորենացու քննադատները նույնպես մոլորության մեջ են, և մեր պատմիչը, ըստ էության, ճիշտ է: Առապարի հարցը բարձրացրել է հայր Հ. Տաշյանը: Գր. Խալաթյանցը, ինչպես և Մխիթարյան գիտնականը, ցանկացել են այդ անորոշ արտահայտության ներքո հասկանալ VII դարում կառուցված Զվարթնոց կամ Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

Հետագա պատմիչներից ոչ մեկը՝ ո՛չ Սեբեոսը, ո՛չ Ղևոնդը, ո՛չ էլ Հովհաննես Կաթողիկոսը ոչինչ չգիտեն Թադեոսի մասունքները փոխադրելու մասին: Վերջինը հիշատակում է Ս. Գրիգորի մասունքները հիշյալ եկեղեցի փոխադրելը, բայց ոչինչ չի ասում Թադևոսի մասունքների մասին: Ուստի, մասունքների ոչ մի փոխադրություն չի էլ եղել: Այդ դեպքում ի՞նչ են նշանակում Խորենացու խոսքերը և ինչպե՞ս պետք է դրանք հասկանալ:

Բանն այն է, որ Թադեոսի մասունքների գտնելը տեղի է ունեցել, ինչպես երևում է գրույցի արձանագրությունից, Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի

[1] "Истории Армении Моисея Хоренского". Новый перевод Н. О. Эмина, М., 1893, стр. 85.

[2] «Սոփերք Հայկականք», VIII, էջ 88:

և Վահան մարզպանի օրոք, այսինքն՝ V դարի վերջում: Զրույցի վերջում ասված է, որ կաթողիկոսն ու մարզպանը անհամար բազմության ուղեկցությամբ եկան խոնարհվելու սուրբ մասունքներին, ապա «իրենց հետ վերցրին Թադևոսի, Սանդուխտի և մյուսների մասունքներից, փառք տվին Աստծուն և խնդությամբ ցրվեցին յուրաքանչյուրն իր տեղը»՝ «Առնուին մասն ի նշխարաց Ս. Առաքելոյն Թադէոսի, և Սանդխտոյ և յայլոց վկայից, և տուեալ փառս Աստուծոյ գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս խնդութեամբ»: Քանի որ Մանդակունին և Վահանը նստում էին Վաղարշապատում, ապա Խորենացին էլ եզրակացնում է, որ մասունքների մի մասը նրանք տարան այնտեղ, ընդ որում Խորենացին բավական անորոշ ձևով է արտահայտվում՝ մասունքների փոխադրման վայրը անվանելով **առապար**: Այդ բառը նշանակում է «չմշակված, վայրի» և կարող է պատահել նաև՝ «քարքարոտ» տեղանք: Հների մոտ այդպես է կոչվում Ս. Էջմիածնի եկեղեցիների շրջակայքը՝ Վաղարշապատի մերձակա ամբողջ դաշտը:

Նրանք, ովքեր **առապարի** տակ ցանկանում են հասկանալ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, վկայակոչում են Սեբեոսի մի հատվածը. պատմելով Ներսես [Գ Իշխանեցի] կաթողիկոսի կողմից եկեղեցու կառուցման մասին՝ Սեբեոսը գրում է. «Նա գետից ջուր բերեց և օգտագործման համար պիտանի դարձրեց ամբողջ վայրի («անբերրի») տեղանքը. այգիներ ու ծառեր տնկեց»՝ («ած ջուր և եբեր զգետոյն և արկ ի գործ զամենայն վայրսն **առապար**, տնկեաց այգիս և ծառաստունկս»)[1]:

Այդ նույն իմաստով է օգտագործում **առապար** բառը նաև Փավստոսը, ըստ որում նույն տեղանքի վերաբերյալ. «Երբ տեսան, որ Մուշեղը հարձակվում է իրենց վրա, դուրս եկան քաղաքից՝ Վաղարշապատից և փախան առապար՝ Օշականի ամրոցի կողմը՝ հույներրը դնելով անտապատային ու քարքարոտ տեղանքի վրա» («Եվ իբրև տեսին զնա յարձակեալ ի վերայ իւրեանց, փախեան ելին ի քաղաքէ անտի **յառապարն**, ի կողմն յՕշական բերդին և զանապատն և զքարուտ տեղիսն ապավէն յուրեանց համարեցան»)[2]:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին գտնվում է Էջմիածնից արևելք, Երևանի ճանապարհի վրա, իսկ Օշականը՝ դեպի արևմուտք կամ հյուսիս-արևմուտք: Չնայած դրան, պատմիչները նրանց շրջակայքը կոչում են առապար: Ակնհայտ է, որ դրանց տակ հասկացել են ամբողջ շրջանը և ոչ թե հենց միայն այն տեղը, որտեղ կանգնած է եղել Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Այս տարածաշրջանում եղել են շատ եկեղեցիներ, նրանցից մեկն էլ, ըստ

[1] Սեբեոս, էջ 119:

2 Փավստոս Բուզանդ, էջ 17: Հմմտ. Խորենացու՝ «Եվ անտի մերժեալ զՕշական առապարաւն» (Գիրք Գ, գլ. 9):

Խորենացու բնագրի իմաստի, կարող էին փոխադրել մասունքները: Խորենացու խոսքերը ճիշտ հասկանալու համար կարիք չկա ենթադրել, թե նա իրը ծանոթ է եղել Ս. Գրիգոր եկեղեցուն: Խորենացու Գ գրքի նախաբանի խոսքերը սխալ մեկնաբանելու հետևանքով պ. Խալաթյանցը ձեռնամուխ է լինում նրա վերլուծության այն սխալ ելակետից, թե հայ պատմիչը ժխտում է հայերի մոտ այդ ժամանակի վերաբերյալ որևէ պատմական գրական հուշարձանի գոյությունը: Խորենացուն ուշադիր ընթերցողի համար պարզ է, որ հայերի մոտ պատմական հիշատակարանների բացակայության նկատմամբ նրա տրտունջը վերաբերում է արդեն իր կողմից նկարագրած երկու դարաշրջաններին և ոչ թե այն պատմաշրջանին, որ նա պատրաստվում է նկարագրել: Առաջին երկու գրքերի համար նա չի ունեցել մի որոշակի աղբյուր, և պատմիչն ստիպված է եղել նյութեր հավաքել տարբեր աղբյուրներից, իսկ մի մասն էլ գրել իր հիշողությանը վստահելով: Այդ պատճառով էլ նա ներողություն է խնդրում հնարավոր սխալ տեղեկությունների համար և խոստանում հաջորդ դարաշրջանի պատմությունը շարադրել անսխալ, հասկանալի է՝ նկատի ունենալով այդ դարաշրջանի վերաբերյալ հայկական հնագույն պատմական հիշատակարանների ավյալները: Նշելով ազգային պատմագրական հուշարձանների առկայության փաստերը՝ Խորենացին որոշում է դրանց նկատմամբ իր վերաբերմունքը. նա մտածում է դրանք դարձնել հանրամատչելի, «որպեսզի չտարվեն պերճախոսությամբ, այլ թանկ գնահատեն միայն պատմության հավաստիությունը և հաճախ ու անհագ վերընթերցեն մեր հայրենիքի պատմությունը» (Գիրք Գ, գլ. 1):

Հուշարձանը թե Պատմությունը, որ Խորենացին պատրաստվում էր վերապատմել հասարակ, հանրամատչելի լեզվով, Փավստոս Բուզանդի աշխատությունն է: Խորենացու հետ Փավստոսի համադրությամբ, պարզվում է Խորենացու խնդիրը. մեր պատմիչը մաքրել է Փավստոսին հեքիաթային տարրերից, երբեմն նաև թարրոյազուրկ բովանդակության մանրամասներից և պահպանել միայն պատմական իրադարձությունների կմախքը՝ տեղ-տեղ այն լրացնելով այլ աղբյուրներից քաղած նյութերով: Ընդ որում, Խորենացին իրեն թույլ է տվել քիչ թե շատ նշանակալի շեղումներ Փավստոսից: Դրանցից մեկը պ. Խալաթյանցը դնում է պատմիչի անբարեխղճության և միտումնավորության հաշվին: Մյուսների համար նա պատրաստ է ընդունել ուրիշ աղբյուրներ: Ե՛վ այս, և՛ մյուս դեպքերում նկատվում են վրիպումներ ու անճիշտ լուսաբանություններ:

Խոսրովի և նրա թագավորության բնութագրության կապակցությամբ Խորենացին հեռանում է Փավստոսից: Հակառակ Փավստոսի գովաբանություններին, Խորենացին Խոսրովին կշտամբում է անգործունեության,

քուլության և պարապության համար: Պարոն Խալաթյանցը այդպիսի վերաբերմունքը գտնում է անարդար և կարծում է, որ դրա համար հիմք է ծառայել Խոսրովի Կոտակ մականունը, որը, իբրև, Խորենացին սխալ է հասկացել՝ «քույլ, քուլակազմ» իմաստով[1]: Թվում է, թե անհարմար է կշտամբել Խորենացուն, որը, հավանորեն, մեզանից վատ չգիտեր հայոց լեզուն և կոտակ բառի նշանակությունը: Երկրորդ գրքի 83-րդ գլխում նա ասում է. Աշխենից ծնվեց Խոսրով որդին՝ «ոչ համեմատ հաստակի ծնողաց յուրոց»: Այլ կերպ ասած՝ կարճահասակ, գաճաճ:

Խորենացու հարձակումները Խոսրովի վրա պայմանավորված են Փավստոսի ճկատմամբ քննադատական վերաբերմունքով: Ուշադիր հետևելով այն ամենին, ինչ Փավստոսը պատմում է Խոսրովի վերաբերյալ, կարելի է գալ այն եզրակացության, ինչ Խորենացին:

Ահա Խոսրովի թագավորության գլխավոր իրադարձությունները:

1. Երկպառակտչական պատերազմներ, որոնց հետևանքը եղավ Մանավազյանների և Որդունիների՝ երկու նախարարական տոհմերի բնաջնջումը: Խոսրով թագավորի գործունեությունն այստեղ արտահայտվեց այն բանում, որ նա զորքերը ուղարկեց և ոչնչացրեց նրանց:

2. Մազքութների արշավանքը, որոնք լեռնային ցեղերի ուղեկցությամբ հասան մինչև Խոսրովի բուն նստավայրը՝ Վաղարշապատ, և ամբողջ տարվա ընթացքում քանդեցին ու ավերեցին երկիրը: Խոսրովը չկարողացավ նրանց հակահարված տալ, փախավ մայրաքաղաքից և պատսպարվեց Դարոյնք ամրոցում:

3. Դրանից հետո սկսվում են պատերազմներ պարսիկների դեմ: Խոսրովի կողմից հակառակորդի դեմ ուղարկված հայկական զորքերի հրամանատարը դավաճանում է իր թագավորին և 40 հազար զորքով անցնում պարսից կողմը:

4. Այնուհետև գալիս է հարավային նահանգներից մեկի բդեշխ Բակուրի ապստամբությունը: Խոսրովի հրամանով նրա տոհմը նույնպես կոտորվեց: Այսպիսով, իր իսկ՝ Փավստոսի հաղորդած փաստերը չեն ապացուցում, որ «Խոսրովի օրոք Հայաստանում իշխել են օրենքն ու արդարությունը, խաղաղությունն ու համերաշխությունը»:

Երբ Փավստոսը, հակառակ իր ներկայացրած պատերազմի ու գժտությունների պատկերի, գովաբանում է Խոսրովի ժամանակաշրջանը, ապա միայն այն պատճառով, որ նրա օրոք է ապրել Վրթանես կաթողիկոսը: Հայտնի է, թե Փավստոսը ինչպիսի կողմնակալությամբ է վերաբերվում Գրիգոր Լուսավորչի ժառանգներին: Խոսրովի ժամանակվա գովաբանված խաղաղությունն ու բարեկեցությունը Փավստոսի խոսքերի իմաստի

[1] Գր. Խալաթյանց, էջ 199:

համաձայն կապված է Վրթանեսի անվան հետ[1]: Խորենացին հետևում է երկրի գլխավորապես քաղաքական պատմությանը, այդ պատճառով էլ նա կարողացել է տարբերել Վրթանեսի գործունեությունը Խոսրովի անգործությունից: Խոսրովը, իրոք, պատկանում է անփառունակ և թուլամորթ թագավորների թվին: Խորենացին իրավացիորեն է կշտամբում թագավորին, որն այդպիսի պայմաններում հնարավոր է գտնում տրվելու հաճույքի ժամանցների: Պատմաբանը չի բաժանում իր պատմիչի կարծիքը և շեշտում, թե «առանձնատների կառուցումը և սերը որսորդության նկատմամբ դեռևս չեն ապացուցում ո՛չ թեթևամտությունը, ո՛չ դատարկապորտությունը, որովհետև որսորդությունը,- ինչպես կարծում է պ. Խալաթյանցը,- եղել է բոլոր ժամանակներում բոլոր թագավորների սիրելի հաճույքներից մեկը»[2]:

Ասում են, թե Խորենացին հետապնդում է Մամիկոնյաններին: Այդ տեսակետից պ. Խալաթյանցի կշտամբանքները երբեմն անցնում են արդարության սահմանները[3]:

Հակառակ Փավստոսի, Խորենացին Տրդատի օրոք հայկական զորքերի գերագույն հրամանատար է համարում Արտավազդ Մանդակունուն և ոչ Մամիկոնյանին: Տվյալ դեպքում Խորենացին այդպես է վարվում բոլորովին էլ ոչ միտումնավոր մղումներից ելնելով: Չէ՞ որ, ըստ Խորենացու, Մամիկոնյանները Հայաստան էին եկել Շապուհ [I]-ի՝ Արտաշիրի որդու օրոք, նշանակում է Խոսրովի մահից հետո: Դրա համար էլ նրանք չէին կարող Խոսրովի սպարապետներ լինել: Իսկ Մամիկոնյանների հայտնվելը համարելով Շապուհի ժամանակներին՝ Խորենացին հետևել է պատմության տվյալներին: Ըստ Սեբեոսի, Մամիկոնյանները նույնպես այդ ժամանակ են հայտնվել Հայաստանում:

Փավստոսի համեմատությամբ Խորենացու շեղումներն ու հավելումները պ. Խալաթյանցը բացատրում է մասամբ **Ներսեսի վարքով**: Նա նշում է, որ երկու հուշարձաններում առկա են նման կամ նույնիսկ նույնական տարրեր: Անկասկած, նրանց մեջ կա սերտ՝ կապ: Պարոն Խալաթյանցը դրանք մեկնաբանում է ոչ հօգուտ Խորենացու: Նա զանազանում է Ներսեսի Վարքի մի քանի խմբագրություններ, խոսում Մադրասում հրատարակվածի մասին, զգուշացնում այն չշփոթել «Սոփերքում» դրված խմբագրության

1 «Ցաւուրս սորա եկաց եւ եղեւ քահանայապետ յաթոռն հօրն... Վրթանէս: Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պտղաբերութիւն և աստվածպաշտութիւն... յաւուրս սոցա աճեալ բազմացաւ: Լուսավորէր եւ առաջնորդէր նոցա Ս. Վրթանէս... իրավունք եւ արդարութիւն ծաղկեալ էին ի դարուն յայնմ» (**Փաւստոս Բուզանդ**, Գիրք Գ, 3):

2 **Գր. Խալաթյանց**, էջ 201:

3 Անդ, էջ 130:

հետ: Նա զգուշորեն նկատում է, որ Խորենացին օգտվել է Վարքի ավելի հին խմբագրությունից և հետո անտեսելով իր իսկ դիտողությունները՝ նա Խորենացու բնագիրը համեմատում է Վարքի այն խմբագրության հետ, որը ինքը համարում է ավելի ուշ ժամանակի՝ և այն վերագրում VII-VIII դարերի պարականոն ստեղծագործությունների թվին: Ավելին, պ. Խալաթյանցը պնդում է, թե ըստ Ներսեսի Վարքի կարելի է ստուգել Խորենացուն՝ պարզելու, թե պատմիչն ինչ է վերցրել նրանից և ինչ ավելացրել իր կողմից: Բայց պետք է համաձայնել, որ դժվար է ստուգել հեղինակին ուշ ժամանակի հուշարձանի խմբագրությամբ, երբ նա օգտվել է ավելի հին խմբագրությունից:

Պարոն Խալաթյանցը հակված է կարծելու, որ հայ Արշակունիների ու կաթողիկոսների ժամանակագրությունը Խորենացին վերցրել է Ներսեսի վարքից[1]: Ըստ թագավորների ժամանակագրության, Վարքի մեջ նշվում են միայն Պապի տարիները՝ 7 տարի, ուստի Խորենացին այնտեղից վերցնելու ոչինչ չի ունեցել: Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսների ժամանակագրությանը, ապա Խորենացին այն կարող էր վերցնել այլ աղբյուրներից:

Փարիզի Ազգային գրադարանի մի հունարեն ձեռագրում պահպանվել և մեզ է հասել հայ կաթողիկոսների ցուցակը: Այն հրատարակել է Ֆ. Կոմբեֆիսը Auctarium-ում և այնտեղից արտատպել է Migne, t. 132: Ցուցակը պարունակում է հայ կաթողիկոսների անունները ու տարիները՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորիչից ընդհուպ մինչև Սահակ [Գ] Ձորոփորեցին: Այն թարգմանված է հայերենից: Նկատի ունենալով, որ ցուցակը հասցված է մինչև VII դարի 70-80-ական թվականներն ապրած Սահակը՝ դրա հայերեն բնագիրը պետք է վերագրել Սահակի ժամանակին: Հետաքրքրական է, որ Սահակի տարիները ցուցակում նշված չեն, որից էլ պետք է եզրակացնել, որ այն կազմել է Սահակի ժամանակակիցը նրա կենդանության օրոք:

Այդ հուշարձանի արժանահավատությունը երաշխավորվում է նրանով, որ այն գոյություն ունի նաև վրացերենով: Մի քանի տարի առաջ պ. Ժորդանիան այն հրատարակեց ըստ «Գրագիտության ընկերության» (Общество Грамотности) թանգարանի ձեռագրի: Որ այն ծագում է հայկական բնագրից, երևում է վերնագրից՝ მოთხრობა პატიმოთინისაგან[2]: Երկու՝ վրացերեն ու հունարեն, ցուցակներն իրենց բովանդակությամբ բոլորովին համընկնում են: Վրացերենում չի նշված միայն վերջին՝ Սահակի անունը, և այն ավարտվում է նրա նախորդի՝ Իսրայելի վրա (փոխ. Եղիայի, հայերեն Իլի բառը սխալ կարդալու պատճառով): Վրացի հեղինակը բաց

[1] Գր. Խալաթյանց, էջ 211:

[2] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, Թիֆլիս, 1893, էջ 336: Պ[արոն] Ժորդանիայի մոտ թյուրիմացաբար տպագրվել է პატიმოთინისაგან.

է թողել Սահակի անունը հավանաբար այն պատճառով, որ բնագրում նշված չեն եղել նրա աթոռակալության տարիները, ինչպես դա երևում է հունարեն թարգմանությունից:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ VII դարի երկրորդ կեսին հայ մատենագրության մեջ գոյություն են ունեցել կաթողիկոսների ժամանակագրության վերաբերյալ հուշարձաններ: Հիմք կա մտածելու, որ այդպիսի հուշարձաններ եղել են նաև Արշակունյաց թագավորների գահակալության վերաբերյալ: Հայ պատմական գրականությունը հարուստ է «Գաւազանագիրք» անունը կրող ժամանակագրական հատուկ ստեղծագործություններով: Բովանդակությամբ նրանցից առավել հնագույնը վերաբերում է X դարին (ՆԺԷ-967 թ.): Այդ հուշարձանի Փարիզի Ազգային գրադարանի թիվ 84 ձեռագրից մեր արտագրած նախաբանի սկզբում ասում է. «Մեր երկրի տիրակալ այրերի Արշակունի թագավորների ժամանակագրության մասին գրքից հետո ես ուզում եմ հիշատակել նաև հայ պատրիարքների՝ Աստծու սուրբ այրերի տարիները և հայտնել՝ ովքեր են նրանք, որտեղից են և քանի տարի են աթոռակալել: Մեր նախնիներից ոչ ոք չի հոգացել մեզ հաղորդելու կաթողիկոսների գահակալության տարիները. մեծ ջանքերի գնով մենք որոնել և դրանք ներկայացնում ենք ճշտությամբ»: Միանգամայն պարզ է, որ Անանուն հեղինակը կաթողիկոսների ցուցակից առաջ նախ տվել է Արշակունի թագավորների ցուցակը: Հովհաննես [Ե] Կաթողիկոսի Պատմության մեջ կա կաթողիկոսների ու թագավորների պատրաստի ցուցակ: Քանի որ Անանուն հեղինակն իր աշխատանքը համարում է առաջին փորձ, հետևաբար նրա ցուցակն իր նախնական տեսքով պետք է վերագրել Հովհաննես Կաթողիկոսից առաջ եղած ժամանակին:

Փարիզի Ազգային գրադարանում պահպանվող Ագաթանգեղոսի ձեռագրի վերջում, հենց այն ձեռագրի, որից կատարված է Ագաթանգեղոսի վենետիկյան թարգմանությունը, կա ոչ մեծ, բայց ըստ ամենայնի հետաքրքրական փաստաթուղթ՝ «Նշանագիր կարգաց քանից Եզնկան Երիցու» վերնագրով:

Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակակից հեղինակ Եզնիկ Երեցը ականատես է եղել Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ Հռիփսիմեի մասունքների հայտնաբերմանը, որ տեղի է ունեցել [պարսից թագավոր] Խոսրովի 29-րդ տարում (619): Նրա աշխատության գլխավոր մասն իրենից ներկայացնում է հայ թագավորների ու կաթողիկոսների պարզ թվարկում՝ Տրդատից ու Գրիգորից հետո մի քանի տվյալների հավելումով: Այդ փաստաթղթին հետևում է կաթողիկոսների ցանկը՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչից մինչև VIII դարի վերջն ապրած Ստեփանոս [Ա Դվնեցին]՝ նրանց աթոռակալության տարիների նշումով: Ըստ որում, տարօրինակ է,

որ չեն ճշված Կոմիտաս կաթողիկոսի տարիները՝ մի հանգամանք, որ կարելի է բացատրել միայն այն բանով, որ ցուցակը իր նախնական տեսքով ավարտվել է Կոմիտասի վրա (5): Այդ դեպքում այն, հավանաբար, պատկանում է նույն այդ Եզնիկ Երեցի գրչին: Հետևաբար VII դարի սկզբին արդեն ճշտված էին կաթողիկոսների տարիները: Այդ նույն ժամանակին է վերաբերում նաև Արշակունիների ժամանակագրություն կամ ավելի շուտ ժամանակագրության փորձը Սեբեոսի Պատմության Բ գլխում, որի մասին պ. Խալաթյանցն առհասարակ լռում է:

Մեր նպատակի համար առայժմ ասվածներն էլ բավական են: Այսքան հետաքրքրական ու կարևոր տվյալների առկայության պայմաններում առնվազն մեծ համարձակություն է պետք պնդել Խորենացու կախումը Ներսեսի վարքից: Ավելի քան հավանական է ընդունել հակառակը՝ համենայն դեպս ժամանակագրական մասում, անտարակույս, Վարքը կախում ունի Խորենացուց:

Անբավարար է նաև Խորենացու և Սոկրատի փոխհարաբերության հարցի վերաբերյալ պ. Խալաթյանցի տված բացատրությունը: Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունից» Խորենացու փոխառությունը, ըստ պ. Խալաթյանցի, մի փաստ է, որ կասկածի ենթակա չէ: Բայց հայտնի է, որ Խորենացու մոտ առկա է նմանություն ավելի Փոքր Սոկրատին, քան Մեծին, իսկ վերջինս [հմա՝ Փոքր Սոկրատը - Պ. Հ.] համարվում է Սոկրատի բուն աշխատության զուտ հայկական վերամշակումը: Ուստի նմանությունները կարելի է բացատրել փոքր Սոկրատի հեղինակի վրա Խորենացու ազդեցությամբ: Համենայն դեպս, այդ հարցը առայժմ մնում է բաց:

Ավելի լավ չեն գործերը Սեղբեստրոսի Վարքի հետ: Խորենացու՝ Մեսրոպի քննութագրության մեջ ուսումնասիրողները նշում են 15 տողանոց մի ամբողջական հատված, որը բառացիորեն նույն տեսքով գտնվում է 678 թ. հայերեն թարգմանված Ս. Սեղբեստրոսի ընդարձակ վարքում: Դա լուրջ և, կարող է պատահել, միակ էական փաստարկներից մեկն է Մովսես Խորենացու պատմության հին ծագման դեմ: Գր. Խալաթյանցը փոխառության այդ դեպքը համարում է ուշագրավ, թեև այն անհամատեղելի է այն կարծիքին, որը մեր քննադատն ունի Խորենացու հուշարձաններից օգտվելիս կիրառած հնարքների մասին: Պարոն Խալաթյանցի պատկերացմամբ, «աղբյուրները, որոնցից վերցնում է Խորենացին, սովորաբար նրան ծառայում են այն բանի համար, որպեսզի կամայականորեն վերափոխի նրանց բովանդակությունը՝ ընթերցողի առաջ նրա հետքերը ծածկելու նպատակով»[1]: Այս խոսքերից հետո պ. Խալաթյանցը առանց որևէ վերապահության պնդում է, որ ինքնամոռացության մեջ Խորենացին առանց

[1] Գր. Խալաթյանց, էջ 199:

քաշվելու, տառ առ տառ, Սեղբեստրոսի Վարքից արտագրել է մի ամբողջ հատված: Երկուսից մեկը՝ կամ պ. Խալաթյանցի՝ Խորենացուն տված բնութագիրը ճիշտ չէ, կամ Սեղբեստրոսի ամբողջ հատվածը մուծվել է **«Հայոց պատմության»** մեջ Խորենացուց անկախ, որպես ընդմիջարկություն:

Այն հուշարձաններից շատերը, որոնք պ. Խալաթյանցն ընդունում է որպես Խորենացու աղբյուրներ, կարելի է մերժել որպես այդպիսիք՝ ելնելով հենց միայն ընդհանուր բանասիրական նկատառումներից:

Եթե Խորենացին իր տրամադրության տակ ունենր, ասենք, Սոկրատը, Սեբեոսը, Ղևոնդը և այլն, հապա ինչո՞ւ է նա բավարարվել քչով և նրանցից չի քաղել այն ամբողջը, ինչ կկարողանար: Տարօրինակ չէ՞ արդյոք, որ մեր պատմիչն ամեն անգամ քրքրում է հարուստ գրական գանձարաններն այն բանի համար, որ այնտեղից վերցնի աննշան մանրուքներ, երբեմն ինչ-որ արտառոց բառեր կամ առանձին արտահայտություններ: Չեռքի տակ ունենալով իրենց բովանդակությամբ արժեքավոր պատմական հուշարձաններ, նա դիմում է նրանց միայն այն դեպքում, երբ իրեն անհրաժեշտ են ինչ-որ սիրած կամ դիպուկ բառեր ու արտահայտություններ, կամ էլ ամենևին աննշան տեղեկություններ ու դեպքեր: Պարոն Խալաթյանցը այդ հանգամանքը նույնպես համարում է տարօրինակ: «Պարսից պատերազմը նկարագրելիս, որ այնքան կարևոր է Հայաստանի համար, - գրում է պ. Խալաթյանցը, - Խորենացին, որքան էլ տարօրինակ է, չի օգտվել այդ իրադարձությունները բավական մանրամասն հաղորդող պատմական աղբյուրներից, ինչպես, օրինակ, հայերեն թարգմանությամբ իրեն հայտնի այդ նույն Սոկրատից կամ Մալալայից. նրանից գերադասել է Գրիգոր Նազիանզացու հայերեն թարգմանության **ճարտասանական կցկտուր արտահայտությունները»**[1]: Իսկապես, շատ տարօրինակ է: Այդ իմաստով տարօրինակ է նաև թե ինչպես Խորենացին վարվում է Սեբեոսի ու Ղևոնդի նկատմամբ: Չէ՞ որ նրանք էլ են սիրում Բագրատունիներին, շատ են պատմում նրանց մասին, նրանց աշխատություններում կան ոչ քիչ չափազանց հետաքրքրական դրվագներ Բագրատունիների կյանքից, որոնք Խորենացին կարող էր վերամշակել, վերափոխել «մինչև աննմանչելիություն»: Բայց պատմիչը անհասկանալիորեն արհամարհել է դրանց և, ըստ Խալաթյանցի, անհրաժեշտ է գտել մեկ-երկու անգամ միայն բացել Ղևոնդի Պատմությունը, իմանալու Հայաստանում **Գողթն, Նախճավան, Ջուղա, Խրամ, Խոշակունիք** տեղանունների գոյության մասին և իմացություն ձեռք բերելու, թե «Արաքս գետը խստաշունչ ձմռանը սառչում է»[2]: Ես կարծում եմ, որ Ղևոնդին կարելի

[1] **Գր. Խալաթյանց,** էջ 217:
[2] Նույն, էջ 216:

է դուրս հանել Խորենացու օգտագործած աղբյուրների շարքից՝ առանց պ. Խալաթյանցի պաշտպանած գործին որևէ չափով վնասելու:

Բոլոր նման դեպքերում, երբ մենք հաստատում ենք Խորենացու բնագրի և ինչ-որ ստեղծագործության նմանության անկասկածելի փաստ և վերը արված դատողությունների հիման վրա չենք կարողանում պնդել, որ մեր պատմիչը իր տրամադրության տակ ունեցել է դրանք, պետք է ընդունենք **ընդհանուր աղբյուրի** գոյությունը: Ներկա դրույթը ճիշտ է պ. Խալաթյանցի բերած աղբյուրներից շատերի նկատմամբ: **«Հայկական էպոսի»** վեր-ջաբանում Խորենացու աշխատությունը հասցնելով VIII դարի ավարտը և նույնիսկ IX դարի սկիզբը, պ. Խալաթյանցը խոստանում է իր հաջորդ աշխատանքում ավելի ճշգրիտ պարզաբանումներ ներկայացնել **«Հայոց պատմության»** առեղծվածային հեղինակի և ժամանակի վերաբերյալ: Սակայն **«Հայաստանի պատմության»** գրության ճշգրիտ ժամանակը նոր աշխատության մեջ չի տրվում: Հեղինակի վերաբերյալ պ. Խալաթյանցը արդեն նոր բան է հաղորդում. բանից պարզվում է, որ Խորենացու բոլոր կեղծումները նպատակ են ունեցել «համոզել մեզ այն բանում, որ նա V դարի հեղինակ է և Սուրբ Սահակի ու Մեսրոպի այն աշակերտներից, որը հիշվում է Ղազարի մոտ Մովսես Փիլիսոփա բարձրագոչ անվան ներքո»[1]:

Խորենացու ժամանակի մասին հարցի այդպիսի լուսաբանության դեպքում դեռևս պետք է բացատրել, ինչից է, որ նրանք, որոնք առաջինը ծանոթացան Խորենացուն, այսինքն՝ Հովհաննես Կաթողիկոսը կամ Թովմա Արծրունին, զարմանք չեն հայտնում շշմեցնող հայտնագործության առթիվ: Թափ է տրվում դարավոր փոշին, և հանկարծ հայտնվում է ուշագրավ աշխատությունը, առավել նշանավոր հեղինակի՝ Սահակի աշակերտ Խորենացու աշխատությունը, որի մասին չորս դար ոչ ոք չի իմացել:

Չդիպչելով հարցի էությանը, պ. Խալաթյանցի հեղինակին վերաբերող հարցադրումը ես գտնում եմ բավական կտրուկ: Պետք է ընդունել, որ ոչ թե Խորենացին, այլ ինչ-որ ուրիշ Անանուն հեղինակ կազմել է «Հայոց պատմությունը» և շրջանառության մեջ դրել Խորենացու հայտնի անվան տակ, որ համարվել և եղել է Սահակի աշակերտներից:

Պորփյուրի հայերեն թարգմանված տրակտատներից մեկում մի հետաքրքրական վկայություն կա կեղծանուն ստեղծագործությունների մասին: Դրանք, ի միջի այլոց, լինում են տարբեր բնույթի՝ **«խորքք ասին շարագրածութիւնք, որ լինին ի ձեռն պատուասիրութեան, այսինքն՝ անախառութեան: Քանզի ոմանք անփառք և աներևելիք գոլով՝ անուանք**

---

1 Գր. Խալաթյանց, էջ 375:

վարդապետութեան կամելով յարգել զիւրեանց շարագրածսն, մակագրեն յիւրեանց շարագրածսն զերևելի ուրուք զանուն վարդապետի»[1]:

Հնարավոր է, որ «Հայոց պատմության» հետ տեղի է ունեցել ինչ-որ նման բան: Համենայն դեպս, Խորենացու ճակատագիրը դեռևս մնում է առավել հիմնավոր վճիռ պահանջող առեղծված: Որպես Խորենացու բացասական քննադատների ներկայացուցիչ, պ. Խալաթյանցն այդ բացասությամբ կատարել է իր խնդիրը: Իր արդյունքներով նրա հետազոտությունը համարվում է հայ պատմիչի նկատմամբ քննադատության ամենախիստ ու ամենակտրուկ արտահայտությունը: Պարոն Խալաթյանցի աշխատանքի նշանակությունը հենց նրա եզրակացությունների ծայրահեղությունն ու կտրականությունն է: Նրա հետազոտությունն իրենով ավարտում է Խորենացու ուսումնասիրության ժխտականության փուլը և համարվում անհրաժեշտ աստիճան ավելի դրական և համապատասխան ճիշտ (իրական) տեսակետի անցնելու համար: Այն բոլորը, ինչ որ կարելի էր ասել **«Հայոց պատմության»** դեմ, պ. Խալաթյանցի կողմից ասվել է (6): Խորենացու քննադատների մոտակա խնդիրն է չափավորել հափշտակության մոլուցքը և VI-VII դարերի հայկական գրական հուշարձանների շարքում ճշգրտորեն որոշել **«Հայոց պատմության»** տեղն ու ժամանակը: Մեր դրսևորած առարկությունները նպատակ ունեն պ. Խալաթյանցի հետազոտությունից լոկ մասնակիորեն վերացնելու այն տարրերը, որոնք որպես հափշտակության սայթաքումներ խախտում են վստահությունը Խորենացու մերժողական քննադատության նկատմամբ (7):

1 Կորյուն, Մամբրե Վերծանող, Դավիթ Անհաղթ, Սահմանագրութիւնք, Վենետիկ, 1833, էջ 252: